

ՍՏԵՓԱՆ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ
Քաղաքագիտության մագիստրոս
ՀՀ Ազգային ժողով

ՀՏԴ 94 (479.25) : 340

**ԱՐՑԱՆԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ
ԻՐԱՎԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԸ**

Անկախ Արցախի Հանրապետությունը ավելի քան 20 տարեկան է: Մակայն այդ անկախ պետականությունը ձեռք չի բերվել միանգամից, այլ հանդիսացել է վերջին 1500 տարիների պետականության կերտման գազաթնակետը: Պետականություն, որի շինարարությունը սկսվել է V դարի վերջին թագավորության հիմնմամբ¹, որի օրոք ընդունվել է աշխարհի առաջին Սահմանադրությունը², շարունակվել XII դարի վերջին ձևավորված Խաչենի եռաձյուղ իշխանությունների կազմավորմամբ³, ապա վերջիններիս տան հիմքի վրա XVI դարի երկրորդ քառորդում մելիքությունների ձևավորմամբ⁴, այնուհետև XX դարի սկզբին Արցախի Ժողովրդական Կառավարության գոյությամբ⁵, ապա նույն դարի առաջին քառորդում, որպես խորհրդային տիպի պետականություն, վերածվել Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի⁶ և ավարտվել XX դարավերջին համաժողովրդական հանրաքվեի միջոցով իր ազգային-պետական կարգավիճակի բարձրացման հետևանքով այլևս անշրջելիորեն ԱՆԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ հոչակմամբ:

¹ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1969թ., էջ 36:

² Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1969թ., էջ 65-69:

³ Բագրատ Ուրուբայան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975թ., էջ 45, 135, 145, 152:

⁴ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի Օռվագարդ գաւառի, որ այժմ Լոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895թ., էջ 784; И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв., Ленинград, 1949г., с. 100; Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1988թ., էջ 25; Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999թ., էջ 215; նույնի Պատմութիւն Աղուանից, Կ. Թիֆլիս, 1907թ., էջ 40:

⁵ Եղիշէ Իշխանեան, Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920, Երևան, 1999թ., էջ 174; Нагорный Карабах в 1918-1923гг., сборник документов и материалов, Ереван, 1992г., док. N 8, с. 13-15.

⁶ Нагорный Карабах в 1918-1923гг., сборник документов и материалов, Ереван, 1992г., док. N 451, с. 650.

Պետականության կերտման այս երկարատև պրոցեսում յուրաքանչյուր ինստիտուտ իր զգալի նշանակությունն է ունեցել ողջ գործընթացի վրա և բարենպաստ հող հանդիսացել հաջորդ տիպի պետականության դրսևորման ու զարգացման համար:

Սույն հոդվածում մենք հանգամանորեն անդրադառնալու ենք այդ ինստիտուտներից մեկի՝ մելիքությունների ուսումնասիրությանը՝ քննելով դրա քաղաքագիտական նշանակությունը:

Արցախի Առանշահիկների նախարարական, ավելի ուշ թագավորական տան հիմքի վրա XII դարի առաջին կեսին գոյացան երկու իշխանություններ՝ Ներքին Խաչենի և Հաթերքի⁷: Դարավերջին հիշյալ երկնյալ իշխանությանը ավելանում է երրորդը՝ Վերին Խաչենի կամ Ծարի իշխանությունը⁸: Սրանով, կարծեք թե, ավարտվեց ֆեոդալական Արցախի քաղաքական համակարգի ձևավորման բարդ ու երկարատև պրոցեսը: Արդյունքում XII դարի վերջին, արդեն, Արցախում գոյություն ունեին Առանշահիկների թագավորական տոհմից սերված երեք խոշոր ու հզոր իշխանություններ, դրանք էին՝ Ներքին Խաչենի (ընդգրկել է Խոխանաբերդի շրջակաները, Խաչեն և Կարկառ գետերի հովիտները և Մյուս Հաբանդ գավառի մի զգալի մասը), Վերին Խաչենի կամ Ծարի (ընդգրկել է Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի Վաղուհաս գյուղից ու Շահումյանի շրջանում գտնվող Ջերմաջուրից վերև՝ մինչև Սևանա լճի արևելյան ափերը) և Հաթերքի (ընդգրկել է Տրտու (Թարթառ) գետի միջին ավազանը, այժմ էլ պահպանվող Հաթերք գյուղի շրջակայքը)⁹:

Վերջինը մարեց XIII դարի սկզբին՝ 1214թ., իշխան Վախթանգի մահով¹⁰, իսկ Ներքին Խաչենի ու Վերին Խաչենի իշխանությունները, գոյատևելով թաթար-մոնղոլական դժնդակ տիրապետության ժամանակներում ու նրանց հետքերով եկած գարա-գոյունլու (սև¹¹ ոչխար¹²) և աղ-գոյունլու (սպիտակ¹³ ոչխար*) թուրքմեն քոչվոր ցեղերի** ասպատակությունների օրերում, պարս-

⁷ Բագրատ Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975թ., էջ 135, 145:

⁸ Բագրատ Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975թ., էջ 152:

⁹ Բագրատ Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975թ., էջ 45:

¹⁰ Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը, ներածությունը և աստղանիշերով ծանոթագրությունները Գևորգ Թոսունյանի, Երևան, 2001թ., էջ 188:

¹¹ Ռուբեն Բաղրամյան, Աղբբեջաներեն-հայերեն բառարան, Երևան, 1987թ., էջ 156:

¹² Ռուբեն Բաղրամյան, Իբրահիմ Խալիլով, Հայ-աղբբեջաներեն բառարան, Երևան, 1978թ., էջ 425:

¹³ Ռուբեն Բաղրամյան, Աղբբեջաներեն-հայերեն բառարան, Երևան, 1987թ., էջ 38:

*Բազմաթիվ հեղինակներ չիմացության, կամ էլ որևէ այլ պատճառով նշված ցեղախմբերի անունները գրել են և շարունակում են գրել «կարա-կոյունլու», «դարա-դոյունլու», «ակ-կոյունլու», «աղ-դոյունլու», որոնք չեն արտացոլում արտասանության ճիշտ ձևը: Մենք պահպանել ենք

կական տիրապետության հաստատման սկզբից, ավելի մանրացած, կառչեցին իրենց լեռնաստանի տարբեր գավառներին՝ կոչվելով մելիքություններ:

«Մելիքություն» հասկացությունը և դրա հետ առնչվող այլ հարցեր բազմիցս քննության են առնվել պատմաբանների կողմից, սակայն տվյալ հասկացությունը, որը բնութագրում է մի ամբողջ ինստիտուտ, մինչ օրս չի ստացել իր քաղաքագիտական գնահատականը:

Դեռևս մեծանուն Րաֆֆին իր հանրահայտ «Խամսայի մելիքությունները (1600-1827)» կոթողային աշխատության մեջ մելիքների մասին գրել է հետևյալը. «Վերջին դարերում նախարարական տների փոխարեն երևան եկան մելիքները, որոնց իշխանությունը ավելի կանոնավոր ձև ստացավ Շահ-Աբաս մեծի օրերից (1603): Պարսից այդ աշխարհաշեն թագավորը, որի քաղաքական հայացքները օտարագրիների վերաբերությամբ բոլորովին այլ էին իր նախորդներից, ավելի բարվոք էր համարում իր հպատակ այլասեռ ժողովուրդներին կառավարել հենց իրենց ներկայացուցիչների ձեռքով և դրանով ամրացնել ամբողջ պետության մեջ համերաշխության կապերը: Նա առաջինը եղավ, որ հաստատեց հայոց իշխանների «մելիք» տիտղոսը, որ կրում էին ավելի հին ժամանակներից: Դրանով Շահ-Աբասը կամեցավ վարձատրել այն մեծ ծառայությունը, որ հայոց մելիքները կատարեցին նրա՝ օսմանցիների դեմ ունեցած հաղթությունների մեջ»¹⁴:

Պետք է ասել, որ Արցախի քաղաքական համակարգում մելիքությունը, որպես քաղաքական ինստիտուտ, անցել է ձևավորման բավականին երկար ճանապարհ: Միջնադարյան Արցախի քաղաքական համակարգում նախքան «մելիք» տերմինի գործածության մեջ մտնելն ու արմատավորվելը, տեղական ֆեոդալ-կառավարիչները՝ իշխանները, կոչվել են «պարոն» հայերենացված տիտղոսով:

Այսպես, XIII դարում, Վերին Խաչենի իշխան Գրիգորը՝ Հասանի ու Դոփի որդին, ով Վրաց արքունիքի աթաբեկ Իվանեի որդու՝ Ավագի, Արցախի իշխանաց իշխան Հասան-Ջալալ-Դոլայի ու մյուս հայ իշխանների հետ մասնակցել էր թաթար-մոնղոլների արշավանքներին դեպի Կարին, Կապադովկիա

թյուրքական արտասանության ձևը, այնպես, ինչպես գրված է մեր կողմից հղված Ադրբեջաներեն-հայերեն բառարանում:

^{**} Ենթադրվում է, որ սրանք սև ոչխարների (գարա-գոյունլու) և սպիտակ ոչխարների (աղ-գոյունլու) ցեղախմբեր են անվանվել իրենց ունեցած տարբեր գոյնի ու տեսակի ոչխարների հոտերի պատճառով, (տե՛ս Հակոբ Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977թ., էջ 350): Այս երկու ցեղախմբերը դավանում էին մահմեդականության տարբեր ճյուղեր՝ գարա-գոյունլուները շիաներ էին, իսկ աղ-գոյունլուները՝ սուննիներ, (տե՛ս Հակոբ Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977թ., էջ 380):

¹⁴ Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IX, Երևան, 1987թ., էջ 417-418:

և այլուր, վերադառնալուց անմիջապես հետո 1244թ. գրած իր հիշատակարանում Ավագին իր պարոնն է համարում. «անդ (Կեսարիայում – Բ. ՈՒ.) առեալ զԱւետարանս պարոնն իմ Աւագն և ետ ինձ և իմ խնդալից եղեալ...»¹⁵:

Ահա «պարոն» տիտղոսի կիրառման մեկ այլ օրինակ, որ վերաբերում է նույն Դոփյան Գրիգոր իշխանի և նրա կնոջ Ասփայի մշակութային գործունեությանը: «Թարգմանչաց» անունը կրող Ավետարանը ստանալու և իրենց տոհմական տապանատանը Խաթրավանքին նվիրելու առթիվ ամուսինները թողել են հիշատակարան, որտեղ մասնավորապես ասվում է. «Ձմեճ եւ զամենաւրինեալ պարոնաց պարոն զԳրիգոր որդի Դոփին եւ զամենագովելի զբարեպաշտ ամուսին իւր զպարոն Ասփայն զստացողք եւ զարդարիչք սուրբ աւետարանիս յիշեցէք ի Քրիստոս»¹⁶:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Գրիգոր իշխանի կինը՝ Ասփան, մահացել է 1311թ.¹⁷, կարող ենք ասել, որ վերոնշյալ հիշատակարանը գրվել է XIV դարի սկզբին:

Նույն դարի վերջից սկսած, արդեն, «պարոն» տիտղոսը գործածված ենք տեսնում նաև Արցախի գերագահ իշխանների՝ Հասան-Ջալալյանների տանը: XIV դարի վերջին Արցախ-Խաչենի իշխանն էր Իվանե II Հասան-Ջալալյանի որդի Ջալալ III-ը, որին ժամանակագիրը պատվում է «պարոն» տիտղոսով. «ՊԼԲ (1383) էր, մեհեկի ամսի ԻԶ (26) էր***, որ կազմեցաւ, որ է սուրբ աւետարանս Մեճ Կողմանց Խաչենոյ եպիսկոպոսարանէն Մայրաքաղաքէնս, իշխանութեան պարոն Ջալալին, եպիսկոպոսութեան տէր Գրիգորին Գեռաքարեցին...»¹⁸:

Հասան-Ջալալյանների իշխանական տանը «պարոն» տիտղոսի գործածությանը հանդիպում ենք նաև հետագա տասնամյակներում: Այսպես, Գանձասարի եկեղեցու հյուսիսային պատի կենտրոնական մասում՝ արտաքուստ, փորագրված է. «ԿԱՄԱԻՆ Ա[ՍՏՈՒԾՈ]Յ ԵՍ ՄԱՅՏՈՒՆՍ ՈՐԴԻ ՊԱՐՈՆ ԱՂԲԱՍՏ[ԻՆ] ՏՎԻ ԻՄ ՀԱՅՐԵՆԱՑՆ ՋՏԱՆԾԱԶՈՐ Ի ՍՈՒՐԲ ՈՒԽՏՍ ԳԱ[Ն]ՁԱՍ[Ա]ՐԱ ՅԱՌԱԶՆՈՐԴՈՒԹ[ԵԱՄ]Բ Տ[Է]Ր ԵՂ[ԻԱ]ՅԻՆ Ս[Ո]Ք[Ա]

¹⁵ Բագրատ Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975թ., էջ 190:

¹⁶ Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանց, Արուսից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999թ., էջ 309:

¹⁷ Բագրատ Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975թ., էջ 318:

***1383թ. հուլիսի 9-ին, (տե՛ս Բագրատ Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975թ., էջ 303):

¹⁸ Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանց, Արուսից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999թ., էջ 295:

ԵՏՈՒՆ ՏԱՐԱՆ :Գ: ԺԱՄ. ՈՎ ԶԱՅՍ ՀԱՅՐԵՆԻՔՍ ՀԱՆՅՐԻ Է ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ :ԳՃԺԸ: ՀԱՅՐԱՊԵՏԱՑ ՆՁՈՎԱԾ Է: ԹՎԻՄ :ԹՃԺԶ: (1467)»¹⁹:

Իսկ Խաչենաձորի Գետամիջի սուրբ Աստվածածին վանքում 1473թ. ընդօրինակված Ավետարանի գրիչն իր ժամանակը նշել էր որպես «...ի տերութեան տեղոյս պարոն Վելիջանին...»²⁰:

«Պարոն»-ը ֆրանսերեն «baron» բառն է, որ գալիս է միջին լատիներեն «baro» (հայերեն՝ իշխանավոր, տեր) բառից, իսկ վերջինս էլ՝ հին բարձր գերմաներեն «baro» (հայերեն՝ ազատ մարդ) ձևից, որը բուն նշանակում է «պատերազմիկ»²¹:

Հին հայ իրավունքի մասնագետ Խաչիկ Սամվելյանը, քննության առնելով «պարոն» տերմինը, գրել է. «...պարոն տերմինը...Արևմտյան Յեվրոպայի միջնադարյան ֆեոդալական բարոն – baron բառի հնչյունաբանական ձևափոխումն է: Ամենայն հավանականությամբ՝ այդ տերմինը փոխանցվել է Զաքարյան Հայաստան Կիլիկյան հայ թագավորությունից: Վերջինս, սերտ քաղաքական ու առևտրական հարաբերություններ պահպանելով միջնադարյան Յեվրոպայի ֆեոդալական հասարակությունների հետ, նմանապես անմիջական շփում ունենալով Կիլիկիայի վրայով անցնող խաչակրաց զորքերի հետ, յուրացրել էր և հարմարեցրել տեղական հայ ֆեոդալական սիստեմին Արևմտյան Յեվրոպայի ֆեոդալական բազմաթիվ տերմիններ...»

Մատենագրական ու արձանագրական աղբյուրներից կարելի չէ յեզրակացնել, վոր պարոն տերմինը նույնանիշ է իշխան բառին»²²:

XVI դարի երկրորդ քառորդից սկսած Արցախի քաղաքական համակարգում սկսում է գործածվել «մելիք» տիտղոսը, որը, կիրառումից աստիճանաբար դուրս մղելով «պարոն» տիտղոսին, նույն դարի վերջից սկսած, արդեն, դառնում է ժամանակի ֆեոդալ-կառավարիչներին դիմելու հիմնական ձևը:

Այս փոփոխությունն, իհարկե, պատահական չէր: Բանն այն է, որ XVI դարի սկզբում Հայաստանի մեծագույն մասն, այդ թվում և Արցախն, ընկնում է նորակազմ կղզիաշների Սեֆյան պետության տիրապետության տակ²³: Վերջինս իր հետ հայ քաղաքական մշակույթ է բերում ֆեոդալական հիերարխիայի իր համակարգը:

¹⁹ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ, կազմեց Սեդրակ Բարխուդարյան, Երևան, 1982թ., էջ 42:

²⁰ Մակար եպիսկոպոս Բարխուտարեանց, Ադրանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999թ., էջ 287:

²¹ Հրաչյա Աճառյան, Նայերեն արմատական բառարան, հ. IV, Երևան, 1979թ., էջ 65-66:

²² Խաչիկ Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմությունը, հ. I, Յերևան, 1939թ., էջ 243:

²³ Հակոբ Մանանդյան, Երկեր, հ. Գ, Երևան, 1977թ., էջ 417; И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIXвв., Ленинград, 1949г., с. 69.

Այս մասին Լեոն գրել է. «16-րդ դարի սկզբից է, որ Ղարաբաղի իշխողներն սկսում են «մելիք» տիտղոսը կրել, որն սեմական բառ է և նշանակում է «թագավոր»: Այդ ժամանակից առաջ նրանք սովորաբար «իշխան» տիտղոսով էին հիշատակվում: Մեզ թվում է, թե առանց իմաստի չէ այս հանգամանքը: 16-րդ դարից էլ, ինչպես գիտենք, կազմվում է նոր Սեֆյան Իրանը. և, անշուշտ, այդ շահերի հաստատած կարգն էր, որ Ղարաբաղի հայ իշխանությունները ճանաչեն Պարսկաստանի բարձր վեհապետական իրավունքները և հաստատվեն շահերի կողմից, անվանվելով մելիք, իհարկե, ոչ թե այդ բառի հին և իսկական իմաստով (թագավոր), այլ իբրև գավառական մասնավոր կառավարիչներ»²⁴:

Իրենց նորաստեղծ պետությունը ամրացնելու ու հզորացնելու, այդպիսով, փաստորեն, հզորացող թյուրքական պետության առաջն առնելու նպատակով պարսից շահերն իրենց տիրապետության ծայրամասային երկիր հանդիսացող Հայաստանում, մասնավորապես՝ Արցախում իրենց համար ստեղծեցին հուսալի հենարան՝ հանձինս հայ իշխանական տոհմերի: Այդ իշխանական տների ներկայացուցիչներից շատերին, որոնք, ինչպես վերը տեսանք, կոչվում էին «իշխան» կամ «պարոն», նրանք պատմության մեջ առաջին անգամ շնորհեցին «մելիք» տիտղոսը՝ տալով համապատասխան իրավունքներ ու պարտականություններ:

«Մելիք» տերմինը արաբական «malik» - «մալիք» բառն է, որ թյուրքական արտասանությամբ հնչում է «melik» - «մելիք», որը նշանակում է «տեր, իշխան», որն էլ իր հերթին գալիս է «mlk» «տիրել, իշխել» ընդհանուր սեմական արմատից²⁵:

Հայ քաղաքական իրականության մեջ մելիքական իրավունքին վերաբերող պատմությանը հայտնի առաջին հրովարտակը պատկանում է Իրանի շահ Թահմասպ I-ին (1524-1576թթ.)²⁶: XVI դարի երկրորդ կեսի սկզբին նա շահական հրովարտակով հաստատել է Մելիքբեկի սեփականության իրավունքը Գեղարքունիք գավառի ութ գյուղերի նկատմամբ:

Ահա այդ հրովարտակի հայերեն թարգմանությունը. «Որովհետև Մելիքբեկ քրիստոնեայն յայտնեաց թե ի հրովարտակիս յիշեալ գիւղօրայքն, որք ի նահանգի ծովակին Գեօզչայի, ժառանգութիւն նորա են սեպհական և ունի առ ի հաստատութիւն բանից իւրոց զգիրս օրինադրողաց մերոց ի ձեռն իւրում. վասն որոյ և մեք հաստատեցաք լինել ժառանգութիւն նորին որպէս էին, և ո՛չ որ առանց իրաւանց օրինաց լինիցի ձեռնամուխ սեպհական հողոյ նորայ, և թողեալ

²⁴ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. III, գ. II, Երևան, 1973թ., էջ 16:

²⁵ Հրաչյա Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, 1977թ., էջ 294:

²⁶ Վահան Բայբության, Իրանի պատմություն, Երևան, 2005թ., էջ 303:

ենք նմա առնել զշինությունն և զցանս, զի մի՛ հասցե պակասությունն արքունի հասությունն, յայսմ մասին զարգելական հրաման իմ սաստիկ գիտացեալ, մի՛ ընդիմասջիք. և յամենայնի ամենայնի զնոր հաստատությունն մի՛ խնդրեսջիք. յամսեան ռամագանի 966 թուականի տաճկաց (1557)»²⁷:

Մյուս կողմից աղբյուրներից հայտնի է, որ Թահմասպ I-ն իր կառավարման երկրորդ կեսից՝ 1550-ական թվականների սկզբից, սկսած ձեռնամուխ է եղել ֆեոդալական աստիճանակարգի կանոնակարգմանը և հստակեցմանը: Ի շարս բազմաթիվ նորամուծությունների նրա հրամանով է, մասնավորապես, սահմանվել, որ այսուհետ «խան»-ի տիտղոսն ավելի բարձր է համարվելու, քան «սուլթան»-ինը²⁸: Ենթադրելի է, որ հենց այս ժամանակ էլ հստակեցվել է «մելիք» տիտղոսի շնորհման կարգն ու ֆեոդալական հիերարխիայում այդ տիտղոսը կրող անձի իրավունքների և պարտականությունների հարցը:

Բացի շահական հրովարտակներից, մելիքության ինստիտուտին առնչվող տեղեկություններ գտնում ենք նաև հայ մատենագիրների երկերում: Այսպես, XVII դարի հայ պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին, խոսելով Օսմանյան թյուրքերի բռնություններից ու հարստահարություններից նեղված վրացի, քուրդ և հայ իշխանավորների ու տանուտերերի մասին, գրել է, որ երբ վերջիններս իմանում են շահ Աբբաս I-ի դեպի Անդրկովկաս նախատեսած արշավանքի մասին, 1603/4 թվականներին ընդառաջ են գնում և խնդրում, որ շահն իր «փրկարար» երթն արագացնի: Հայաստանից Պարսից շահին ընդառաջ են գնացել. «...Աղվանից երկրից և հայոց ազգից գնացին Սարուխան բեկը և իր եղբայր Նազարը Ոսկանապատ գյուղից²⁹, Օղլան քեշիշը և իր եղբայր Ղալաբեկին՝ Հաթերք գյուղից³⁰, Ջալալ բեկն իր եղբոր որդիներով Խաչենից³¹,

²⁷Մեսրոպը արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895թ., էջ 784:

²⁸И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIXвв., Ленинград, 1949г., с. 100.

²⁹Ոսկանապատ գյուղը գտնվում է Գարդման գավառում, հիմնված է Գանձակ գետակի ձախ ափին: Գարդմանը համապատասխանում է Ադրբեջան հորջորջվող պետության կողմից բռնազավթված Ղազախի, Թովուզի հյուսիսային և Շամքորի շրջանի արևմտյան մասերին, (տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988թ., էջ 530):

³⁰Համապատասխանում է այժմյան Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղին: Գտնվում է Տրտու (Թարթառ) գետի ձախ ափին, (տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988թ., էջ 530):

³¹Խաչենը Արցախի կենտրոնական գավառն էր, մոտավորապես ընդգրկում էր ներկայիս Արցախի Հանրապետության Ասկերանի շրջանի հիմնական և Մարտակերտի շրջանի հարավային մասերը, (տե՛ս Աշոտ Մելքոնեան, Հայկական Քարվաճառ եւ Աղահեճք գաւառները պատմութեան մեջ, «Դրօշակ», թիւ 15, Երեւան, 1993թ., էջ 26):

մելիք Սուջումը՝ Դիզակից³², մելիք Փաշիկը՝ Քոչիզ գյուղից³³, մելիք Բարան՝ Բրիտաս գյուղից³⁴, ...մելիք Հայկազը՝ Քշտաղ գավառի³⁵ Խանաձախ գյուղից³⁶:

Բացի մատենագրական աղբյուրներից, մելիքության ինստիտուտի մասին տեղեկություններ ենք գտնում նաև վիճակագրական արձանագրություններում: Այսպես, Վարանդայի մելիք Ավանը 1566թ. խաչքար է կանգնեցրել իր ծնողների հոգու փրկության համար՝ արձանագրելով հետևյալը. «Կամաւ ամենակալին Աստծոյ, եւ Մելիք Աւան կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հօր իմոյ Մելիք Պապին, մաւրն իմոյ Խոնդի խաթունին, ով որ յիշէք ի Տէր, յիշեսջիք առ Աստված թվ. ՌԺԵ (1566) ին»³⁷:

Հիմք ընդունելով Իրանի շահ Թահմասպ I-ի վերոհիշյալ հրովարտակը, իշխանության կենտրոնական ու տեղական ապարատներում վերջինիս կատարած պետական շինարարության մասին աղբյուրներում եղած տեղեկությունները, ինչպես նաև Առաքել Դավրիժեցու հաղորդումն ու Վարանդայի մելիք Ավանի կանգնեցրած խաչքարի արձանագրությունը՝ կարելի է ասել, որ Արցախի քաղաքական կյանքում մելիքության ինստիտուտը սկզբնավորվել է XVI դարի երկրորդ քառորդում:

Մելիքական իրավունքի մասին անժխտելի և հաստատուն տեղեկություններ ունենք արդեն XVI դար վերջից XVII դարի սկզբից՝ կապված Իրանի շահ Աբբաս I-ի կառավարման շրջանի (1587-1629թթ.)³⁸ հետ³⁹:

Այժմ խոսենք «մելիք» տիտղոսը կրող անձի կարգավիճակի մասին:

³²Դիզակը Արցախի գավառներից էր: Սահմաններն էին հարավից Արարս գետը, արևելքից՝ Մուղանի դաշտը, հյուսիսից՝ Քյոնդալան գետը, արևմուտքից՝ Քիրս լեռը, (տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988թ., էջ 531): Համապատասխանում է այժմյան Արցախի Հանրապետության Հաղրութի շրջանին, (տե՛ս Աշոտ Մեթրեան, Հայկական Քարվաճառ եւ Աղահեճք գաւառները պատմութեան մէջ, «Դրօշակ», թիւ 15, Երևան, 1993թ., էջ 26):

³³«Քոչիզ»-ը Ծովատեղ գյուղի հին անունն է, որ գտնվում էր Արցախի Վարանդա գավառում, (տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988թ., էջ 531): Համապատասխանում է այժմյան Արցախի Հանրապետության Մարտունու շրջանի Ծովատեղ գյուղին:

³⁴ Պատմությանը դեռևս հայտնի չէ Բրիտաս գյուղի տեղը:

³⁵«Քշտաղ»-ը նույն Քաշաթաղն է, որը հին Աղահեճք գավառի նոր անունն է: Համապատասխանում է այժմյան Արցախի Հանրապետության Քաշաթաղի շրջանին, (տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988թ., էջ 531):

³⁶Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1988թ., էջ 25:

³⁷Մակար Եպիսկոպոս Բարխուտարեանց, Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999թ., էջ 215; նույնի Պատմություն Աղուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907թ., էջ 40:

³⁸ Վահան Բայբուրդյան, Իրաի պատմություն, Երևան, 2005թ., էջ 313:

³⁹Մեսրոպը արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Լոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895թ., էջ 785-794:

Մեկիքության ինստիտուտի առաջացման սկզբում «մեկիք» տերմինը շատ հաճախ հանդիպում էր երկակի նշանակությամբ, այսինքն՝ մի դեպքում «մեկիք»-ը գյուղի կառավարիչն էր⁴⁰, մեկ այլ դեպքում՝ գավառի: Դա է վկայում Առաքել Դավրիժեցու հաղորդումը. Սուջումը Դիզակ գավառի մեկիքն էր, Փաշիկը՝ Քոչիզ գյուղի, Բարան Բրիտաս գյուղի մեկիքն էր, Հակազը՝ Քշտաղ գավառի:

Սակայն շահ Աբբաս I-ի կառավարման շրջանից սկսած հատակեցվում է «մեկիք» տիտղոսի շնորհումն ու այդ տիտղոսը կրող անձի իրավունքների և պարտականությունների շրջանակը: Սա, իհարկե, պատահական չէր: Բանն այն է, որ Աբբաս I-ը լուրջ բարեփոխումներ է իրականացնում իշխանության թե՛ կենտրոնական, թե՛ տեղական մակարդակներում՝ դրանով աստիճանաբար տերությունը վերածելով կազմակերպված պետության⁴¹:

Շահ Աբբասի իրականացրած պետական շինարարության մասին Իրանի պատմության մասնագետ Վահան Բայբուրդյանը մասնավորապես գրել է. «Շահ Աբբասը թողել էր երկրի վարչական կառավարման համակարգը այն նույն ձևով, ինչ ժառանգել էր իր նախորդներից, սակայն նա այդ համակարգը դարձրեց ավելի ճկուն ու արդյունավետ»⁴²:

Ասվածի լույսի ներքո միանգամայն հասկանալի է դառնում մեծանուն Բաֆֆու հետևյալ խոսքերը. «Վերջին դրերում նախարարական հին տների փոխարեն երևան եկան մեկիքները, որոնց իշխանությունը ավելի կանոնավոր ձև ստացավ Շահ-Աբբաս մեծի օրերից (1603)... Նա առաջինը եղավ, որ հաստատեց հայոց իշխանների «մեկիք» տիտղոսը, որ կրում էին ավելի հին ժամանակներից»⁴³:

Կարծում ենք, Բաֆֆու օգտագործած «հաստատեց» բառը պետք է հասկանալ «վերահաստատել» իմաստով: Աբբաս I-ը ոչ թե նոր հիմնեց կամ սահմանեց «մեկիք» տիտղոսը, այլ վերահաստատեց նախորդ շահերի կողմից հաստատվածը՝ միաժամանակ նոր իմաստ և բովանդակություն հաղորդելով դրան: Այդ պատճառով էլ ասածը հիմնավորելու համար Բաֆֆին շարունակել է. «...որ կրում էին ավելի հին ժամանակներից»:

Աբբաս I-ի կառավարման շրջանից սկսած արդեն հայ քաղաքական կյանքում «մեկիք» ասելով հասկանում էին գավառի տիրակալ: Այդ են վկայում

⁴⁰ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. III, գ. I, Երևան, 1969թ., էջ 61:

⁴¹ И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIXвв., Ленинград, 1949г., с. 72, 81.

⁴² Վահան Բայբուրդյան, Իրանի պատմություն, Երևան, 2005թ., էջ 325:

⁴³ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IX, Երևան, 1987թ., էջ 417-418:

Աբբաս I-ի և Իրանի հետագա շահերի կողմից հայ իշխաններին տրված հրովարտականները⁴⁴:

Այժմ պարզենք, թե Արցախի հայ ազնվական տների ներկայացուցիչներից ո՞վ է առաջինը Իրանի շահական արքունիքից ստացել «մելիք» կոչվելու մասին հրովարտակ: Մինչ օրս կատարված ուսումնասիրությունների համաձայն՝ Արցախի հինգ գավառների տիրակալներից առաջինը Իրանի շահից գավառի մելիք կոչվելու մասին հրովարտակ ստացել է Վարանդայի մելիք Միրզաբեկը: Վերջինս իր ավագ եղբոր՝ Գեղարքունիք գավառի մելիք Շահնագարի հետ միասին, լեզգիների հետապնդումներից խուսափելու նպատակով, արտագաղթում է Գեղարքունիք գավառից և 1603թ. բնակություն հաստատում Արցախի Վարանդա գավառի Ավետարանոց գյուղում⁴⁵: Երեք տարի անց՝ 1606թ., Պարսից շահ Աբբաս I-ի (1587-1629թթ.) հրովարտակով Միրզաբեկը նշանակվում է Վարանդա գավառի մելիքի պաշտոնում⁴⁶: Ցավոք, չի պահպանվել Աբբաս I-ի հիշյալ հրովարտակը:

Մելիք նշանակվելու մասին պահպանված առաջին հրովարտակը վերաբերում է Վարանդայի մելիք Միրզաբեկի որդուն՝ Բաղի I-ին: Վերջինս 1633թ. Իրանի շահ Սեֆի I-ի (1629-1642թթ.)⁴⁷ կողմից ստացել է Վարանդայի մելիք նշանակվելու մասին հրովարտակ, որի պատճեն հրապարակել է Մակար Բարխուտարյանը, ով, սակայն, սխալմամբ հրովարտակի հեղինակ է համարել շահ Աբբաս I-ին (1587-1629թթ.), մինչդեռ այդ ժամանակ Իրանի շահը Սեֆի I-ն էր:

Ահա այդ հրովարտակի պատճեն. «Բարձրագոյն հրաման եղաւ... Նշանաւոր քրիստոնէայ Մելիք Բաղին յայտնում է թէ Վարանդայ գաւառի բնակիչները, նոյն գաւառի տանուտէրերի կազմած հասարակական վճռով ընտրել և ճանաչել են զինքը իրանց մելիք, բայց յիշեալ գաւառի շրջաններից մի քանիսն՝ Մելիք Դանիէլը... Թագաւորին մերձաւոր բարձր աստիճանաւորներն Սաֆի-ղուլի բէկ և Ալի-Մարդան բէկ իւզբաշին, Մահմէդ-Բաղր-բէկ և ուրիշներն հաստատել են հպատակների հասարակական վճիռը: Այդ բանը վաւերացնելու համար ներկայացնելով վերև յիշուած հասարակական...(Մելիք-Բաղին) խնդրում է նշանակել զինքը մելիք յիշեալ գաւառին:

⁴⁴Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի Ծովագարդ գաւառի, որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895թ., էջ 785-795:

⁴⁵Արտակ Մաղալյան, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դարերում, Երևան, 2007թ., էջ 160-161:

⁴⁶ Բագրատ Ուլուբարյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975թ., էջ 132:

⁴⁷ Վահան Բայբության, Իրանի պատմություն, Երևան, 2005թ., էջ 328:

Արքունի օրագրից երևում է, որ այդ գավառի պարտականությունը (մեղիքություն) յանձնուած էր Մելիք-Մուզաֆֆարին... Մելիք-Մուզաֆֆարն հասարակական այդ վճռի վերայ մակագրել է, որ ինքն հրաժարում է յիշեալ գաւառի մելիքութեան պաշտօնը կատարելուց և որ նորա եղբօր մահից յետոյ ոչ ոք յանձնուած չէ այդ պաշտօնի կատարելն:

Ուստի յարգելով նորա (Մելիք-Բաղու) խնդիրը, մենք հրամայեցինք, համաձայն հասարակական վճռին, որը կազմել են Մելիք-Մուզաֆֆարն և ուրիշներն, մեր թագաւորական միւս շնորհների նման «Լույ-իլ» (կոկորդիլոսի տարին) ամսի ութին... Մելիք-Բաղին (նշանակել – Ս. Հ.-Ջ.) մելիք Վարանդայի գաւառին, որն առաջ յանձնուած էր Մելիք-Մուզաֆֆարին և Ղարա-Կիւնին... Տաճկաց 1042 (1633) թիւն հիճրի ամսում»⁴⁸:

XVI դարում Արևելյան Անդրկովկասը հիմնականում գտնվում էր Սեֆյան Իրանի տիրապետության տակ: 1555թ. Ամասիայում կնքված թուրք-պարսկական պայմանագրից հետո պարսկական գերիշխանությունն Անդրկովկասում հիմնել էր երեք ռազմա-վարչական միավորներ՝ բեկլարբեկություններ, դրանք էին՝ Շիրվանի, Չուխուր-Սադի կամ Երևանի և Ղարաբաղի: Արցախն, անշուշտ, մտցված էր Ղարաբաղի բեկլարբեկության մեջ, որի կենտրոնն էր Գանձակը⁴⁹:

Արցախի հինգ մելիքներից յուրաքանչյուրը ենթարկվում էր Գանձակում նստող Ղարաբաղի բեկլարբեկին: Բեկլարբեկերն իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում նահանգի ինչպես վարչական, այնպես էլ ռազմական իշխանությունը՝ հանդիսանալով տեղի զինված ուժերի հրամանատարը⁵⁰:

Լեոն բեկլարբեկի ունեցած իշխանության մասին գրել է. «Բեկլարբեկի (սարդարի)»^{****} իշխանության տակ գտնվում էին բազմաթիվ ծառայողներ, որոնց միջոցով նա կառավարում էր երկիրը: Գյուղերի կառավարությունը հանձնվում էր նայիբներին և մելիքներին: Նայիբներն այն գյուղերի համար էին, որոնք ունեին մահմեդական կամ խառն ազգաբնակչություն, իսկ մելիքները զուտ հայաբնակ գյուղերի համար: Դրանք վարչական այն ստորին պաշտոնյաներն էին (տանուտեր), որոնք կապում էին գյուղական համայնքները վիճակային խանի, բեկլարբեկի և նրանց կառավարությունների հետ: Բոլոր հրամանները վերևից ուղղվում էին այդ գյուղական պաշտոնյաներին. Բեկ-

⁴⁸ Մակար Եպիսկոպոս Բարխուտարեանց, Պատմութիւն Ադուանից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907թ., էջ 41-42:

⁴⁹ Բագրատ Ուրուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975թ., էջ 347:

⁵⁰ Վահան Բայբուրյան, Իրանի պատմություն, Երևան, 2005թ., էջ 325:

****Սարդար – պատերազմների ժամանակ բեկլարբեկերը կրում էին սարդար (գորագլուխ) տիտղոսը, (տե՛ս Լեոն, Երկերի ժողովածու, հ. III, գ. I, Երևան, 1969թ., էջ 54):

լերբեկին կամ խաները շատ քիչ էին խառնվում համայնքի ներքին կարգերի մեջ: Սա մի հայտնի չափով համայնական ինքնավարություն էր: Այսպիսով թեն յուրաքանչյուր խան մի անսահման բռնապետ էր իր երկրում, բայց ժողովրդի սովորության կրավունքը մի հայտնի չափով սահմանափակել էր այդ բռնակալությունը»⁵¹:

1736թ. փետրվարին Մուղանի դաշտում տեղի ունեցած կուրուլթայի՝ Իրանի ռազմաքաղաքական բարձրագույն ղեկավարության ժողովի, ժամանակ⁵² Իրանի շահ է ընտրվում գորահրամանատար՝ թյուրքական կրխլու ցեղախմբի աֆշար ցեղից սերված Թահմազ-ղուլի խանը՝ կոչվելով Նադիր շահ⁵³:

Բաֆֆին, խոսելով Իրանի նորընծա շահ Նադիրի Արցախի մելիքների նկատմամբ ցուցաբերած վերաբերմունքի մասին, գրել է. «Թագադրությունից հետո Նադիր-շահը այնտեղ հավաքված ավագներից զանազան պաշտոններ և աստիճաններ շնորհելու ժամանակ վարձատրեց և հայոց մելիքների կատարած քաջագործությունները, որոնք այնքան եռանդ էին ցույց տվել օսմանցիներին կոտորելու գործում: Առանձին ֆիրմաններով նրանց կրկին հաստատեց իրանց հայրենական իշխանությունների մեջ, իրավունք տալով յուրաքանչյուրին անկախ կերպով կառավարելու երկիրը, վճարելով ամեն տարի մի որոշյալ քանակությամբ հարկ: Այնուհետև մելիքները կախումս ունենալով միայն շահից, իսկ իրանց իշխանության մեջ վայելելով ինքնավարության կատարյալ իրավունքներ, որպես վալիներ (ավատական իշխաններ) ավելի հանգիստ և ապահով դրություն ստացան և սկսեցին ավելի ևս զորացնել իրանց ուժերը:

Մի քանի մելիքներ առանձին աստիճաններ ստացան: Ջրաբերդի Մելիք-Իսրայելի որդի Մելիք-Ալլահ-ղուլին ստացավ սոլթանի աստիճան^{*****} և կոչվեցավ Ալլահ-ղուլի-սոլթան: Շահի առանձին շնորհը վայելում էր Տիգրակ գավառի Մելիք-Ավանը (Եգանը), որին շահը «բարալըդ» էր կոչում, որ նշանակում է հոգևոր հայր...Շահը շնորհեց նրան խանության աստիճան, կոչվեցավ Մելիք-Ավան-խան և կարգեց Խամսայի հինգ մելիքությունների գլխավոր. Դրա մոտ

⁵¹ Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. III, գ. I, Երևան, 1969թ., էջ 61:

⁵² Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IX, Երևան, 1987թ., էջ 443:

⁵³ Աբրահամ Կրետացի, Պատմություն, Քննական բնագիր, ուսերեն թարգմանություն, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ն.Նորդանյանի, Երևան, 1973թ., էջ 138-139; Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, թարգմանությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները Քրիստինե Կոստիկյանի, Երևան, 2000թ., էջ 39; И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIXвв., Ленинград, 1949г., с. 124.

^{*****} «Սոլթան»-ի տիտղոսը տրվում էր առանձին զավառների կամ փոքրիկ վիճակների տիրապետողներին, (տե՛ս И. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIXвв., Ленинград, 1949г., с. 99-101):

էին հավաքվում վճարելիք հարկերը և դրա ձեռքով էին հանձնվում արքունի գանձարանին»⁵⁴:

Չնայած Բաֆֆին Արցախի հինգ մելիքների տարածքների Ղարաբաղի բեկլարբեկությունից դուրս բերումն ու ուղիղ շահին ենթական դարձնելը բացատրում է Նադիր շահի (1736-1747թթ.)⁵⁵ մելիքների քաջագործությունները վարձատրելու ցանկությամբ, սակայն իրականում Նադիրը ցանկանում էր պատժել Ղարաբաղի ժառանգական բեկլարբեկ Զիադ-օղլի տոհմի խաներին, քանզի կուրուլթայի ժամանակ վերջիններս դեմ են եղել Նադիրի թագադրվելուն: Այդ պատճառով էլ շահը գնաց նման քայլի:

Նադիր շահը, ճանաչելով և վերահաստատելով Արցախի հինգ մելիքների դաշնային ինքնավարությունը, ստեղծել է նոր պետական կազմավորում Խամսայի մելիքություններ^{*****}, (պարսկերեն «Մահալ-ե խամսե», հայերեն՝ «հինգ գավառ») անունով, որն իր մեջ ներառում էր Արցախի հայկական հինգ մելիքությունները, դրանք էին՝ Գյուլիստանը, Ջրաբերդը, Խաչենը, Վարանդան և Դիզակը⁵⁶:

Այսպիսով, «Անդրկովկասում Քարթլի-Վախեթի վրացական վալիության կողքին, առաջին անգամ ստեղծվում էր նաև «Մահալ-ե խամսե» անվանվող հայկական առանձին բեկլարբեկություն, որն ընդգրկում էր պատմական Արցախն ու մինչև Արաքսի ափը ձգվող հարակից տարածքները»⁵⁷:

Արցախի մելիքությունների տարածքները պատկերացնելու համար նշենք, որ Գյուլիստանը մոտավորապես ընդգրկում էր այժմյան Ադրբեջանի կողմից բռնազավթված Շահումյանի շրջանը և Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի հյուսիս-արևելքը, Ջրաբերդը՝ Մարտակերտի շրջանի հիմնական մասը և Շահումյանի (նախկին Քարվաճառի) շրջանի արևելքը, Խաչենը՝ հիմնականում Ասկերանի շրջանը և Մարտակերտի շրջանի հարավը,

⁵⁴ Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IX, Երևան, 1987թ., էջ 443-444:

⁵⁵ Վահան Բայբուրդյան, Իրանի պատմություն, Երևան, 368:

***** «Խամսա»-ն արաբերեն բառ է, որ հայերեն թարգմանաբար նշանակում է հինգ: Խամսայի մելիքություններ նշանակում է հինգ մելիքություններ, (տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. IX, Երևան, 1987թ., էջ 418):

⁵⁶ Павел Чобанян, О некоторых вопросах истории Арцаха (XIII – XIX вв.), «Պատմաբանասիրական հանդես», N 3, Երևան, 2002թ., էջ 152; Արտակ Մաղալյան, Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVII-XIX դդ., Երևան, 2007թ., էջ 34-35:

⁵⁷ Հակոբ Փափազյան, Մելիք-Եզանի ընդունարանի մուտքի վիմագիր արձանագրությունը, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 5, Երևան, 1985թ., էջ 78:

Վարանդան՝ Ասկերանի շրջանի հարավը և Մարտունու շրջանը, իսկ Դիզակը՝ Հաղբուժի, նախկին Ջեբրայիլի ու Ֆիզուլու շրջանները⁵⁸:

Նադիր շահի սպանությունից (24 հունիսի 1747թ.)⁵⁹ և Իրանի ներպետական կյանքում երկառակության նոր շրջան սկսվելուց⁶⁰ հետո, Արցախի մելիքությունները դարձան փաստացի անկախ պետական կազմավորումներ և իրավաբանորեն (դե-յուրե) մնացին այդ կարգավիճակում ընդհուպ մինչև այդ երկրամասի միավորումը Ռուսաստանին (14 մայիսի 1805թ.)⁶¹, իսկ փաստացի (դե-ֆակտո) շարունակեցին պահպանել իրենց գոյությունը մինչև ռուս-պարսկական 1828թ. փետրվարի 10-ի Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումը:

Այսպիսով, հնարավորինս համակողմանիորեն քննելով Արցախի մելիքությունների կազմավորման ժամանակն ու իրավաքաղաքական ակունքները՝ կարող ենք ասել, որ մելիքությունները, ձևավորվելով XVI դարի երկրորդ քառորդում, իրենցից ներկայացրել են պետականության հատկանիշներով օժտված ռազմաքաղաքական միավորներ: Հայկական ընդհանրական պետականության բացակայության պայմաններում նրանք հանդիսացել են պետականակիր սուբյեկտներ:

Stepan Hasan-Jalalyan

Master's degree of Political Science
National Assembly of the Republic of Armenia

Summery

The establishment of the meliqdoms of Artsakh and their political-legal status

Based on lithography, documents and historiography information about meliqdoms we consider it to be likely that the institution of meliqdoms originated in the political life of Artsakh in the second quarter of the 16th century. For the first time the article presents the five meliqdoms of Artsakh as a state institute.

⁵⁸Աշոտ Մելքոնեան, Հայկական Քարվաճառ և Աղահեճք գաւառները պատմութեան մէջ, «Իրօշակ», N 15, Երևան, 1993թ., էջ 26:

⁵⁹ Վահան Բայրուրյան, Իրանի պատմություն, Երևան, 2005թ., էջ 380:

⁶⁰ Վահան Բայրուրյան, Իրանի պատմություն, Երևան, 2005թ., էջ 381:

⁶¹Акты Кавказской Археологической Комиссии, т. II, Тифлис, 1868г., с. 705; Н. Дубровина, История войны и владычества русских на кавказе, т. IV, Снкт-Петербург, 1886г., с. 424-425.

Степан Асан-Джалалян
Национальное Собрание Республики Армения

Резюме

Образование арцахских меликств и их политико-правовой статус

Опираясь на литографии, документах и рукописной информации о меликства, мы считаем вероятным, что в политической жизни Арцаха институт меликства образовался во второй четверти XVI века. В данной статье впервые суверенное княжества арцахских меликов рассматриваются в качестве государственного института.